
Г.В. Коротіч,
кандидат філософських наук,
доцент Приазовського державного технічного університету

ПРОБЛЕМА СВОБОДИ В ТВОРЧОСТІ С.О. ЛЕВИЦЬКОГО

Свобода є однією з найвищих людських цінностей, найважливішою умовою виховання особистості. Багато хто з мислителів справедливо стверджував, що сутність людини полягає в її різноманітній діяльності, яка в ідеалі є вільною і творчою. Тому питання про свободу особистості філософи намагалися різнобічно осмислити протягом всієї історії філософської думки. Ґрунтовні дослідження проблеми свободи належать філософу російського зарубіжжя С.О. Левицькому (1908–1983). Відгуки про його праці можна знайти у таких видатних філософів, як М.О. Лосський (С.О. Левицький був його учнем) і В.В. Зеньковський. Цікаво, що обидва вони по-різному оцінили одну з відомих праць С.О. Левицького “Основи органічного світогляду” (1947 р.). М.О. Лосський, який взагалі позитивно оцінював творчість С.О. Левицького, підкреслив, що останній жваво й талановито висловив сутність інтуїтивізму, персоналізму і морально-соціальних теорій “солідаризму” [6, 378]. В.В. Зеньковський відзначив недостатню самостійність автора [4, 528]. Загальне уявлення про творчість філософа дає стаття про нього В.Л. Абушенко в “Новітньому філософському словнику” [1, 549–550]. Можна зробити висновок, що філософська спадщина цього мислителя є ще недостатньо вивченою. Метою даного дослідження є проаналізувати погляди С.О. Левицького щодо найважливішої для нього проблеми – проблеми свободи.

Філософ послідовно розглядає проблему свободи дії, проблему свободи вибору і проблему свободи самого хотіння, в якій, як він пише, і полягає власне ядро питання [5, 8]. Проблема свободи дії С.О. Левицький вважав зовнішнім шаром проблеми свободи, де питання ставиться не про межі хотіння, а про межі практичних можливостей її прояву. Ці межі поставлено, насамперед, будовою тіла, законами фізіології та матеріального світу взагалі. Філософ справедливо підкреслює “розтяжність” цих меж. Про це свідчить здатність нашої душі управляти нашим тілом. Проте, з погляду вченого, проблема свободи дії не зачіпає сутності проблеми свободи волі. Чому? Як вважає філософ, цілком можливо, не зважаючи на наявність відносної свободи дії, відстоювати погляд про приреченість перемоги духу над тілом і людини над силами матеріальної природи всім перебігом світового процесу. І навпаки, якби свобода дії була цілком обмеженою законами природи, то це не означало б відсутності в людини свободи волі, оскільки теоретично можливим є погляд, згідно з яким людина виступає повним господарем у сфері своєї свідомості навіть за умов обмеженості її зовнішньої свободи – свободи дії. Ступінь свободи думки вища за ступінь свободи дії. Набагато складнішою є проблема свободи вибору, в якій питання ставиться про внутрішні межі самого хотіння. Чи здатна воля вибирати між мотивами, чи вона є лише реєстратор, який приводить у дію найсильніший мотив? Далі філософ пише про таке, з чим важко не погодитися. Наш досвід нам доводить, нагадує С.О. Левицький, що ми здатні вибирати між мотивами у разі їхньої приблизно однакової сили (у разі явної нерівності сил вибір здійснюється автоматично, адже в цьому випадку, по суті, немає вибору, а є безпосереднє додержування мотиву) [5, 12]. Проте наше “я” втручається в можливу “нічию” мотивів або просто відмовляється що-небудь вирішувати, при цьому додаючи свій, третій, мотив. І те, що представляється вільним актом вибору, насправді зумовлено характером людини, її вихованням, середовищем тощо. Тобто вільний акт вибору насправді може виявитися не вибором, а тим само автоматичним додержуванням найсильнішого мотиву, про який людина може й не здогадатися.

С.О. Левицький підкреслює, що вибирати для людини – болісно, особливо коли предметів вибору багато. До того ж людина може вибрати далеко не найкраще, лише б покінчити із самою потребою вибирати, звільнившись від “свободи вибору”. Таку “втечу від свободи” помітив не лише С.О. Левицький, а й чимало сучасних філософів. Момент вибору, підкреслює С.О. Левицький, завжди ірраціональний і принципово не піддається самоспостереженню, оскільки людина цілком бере участь у виборі й не може споглядати себе з боку. Тому психологічне, суб'єктивне відчуття свободи або несвободи не є їхнім доказом. І абсолютно правильний, на нашу думку, висновок філософа: в межах лише психології питання про свободу нерозв'язне. Тому потрібно звернутися до філософії, що С.О. Левицький, власне, і зробив.

Традиційно питання про свободу волі порушується у двох варіантах: 1) моя воля є однією з ланок у складному ланцюгу світової причинності, і тоді вона не є вільною; 2) моя воля має здібність до довільних актів і здатна порушувати ланцюг причинності. С.О. Левицький вважає, що захищати свободу волі можна, визнаючи самотність духовного начала. Тільки ідеалістична онтологія, уточнює мислитель, здатна створити передумови для філософії свободи. Питання про відношення людської волі до Божої волі є, на думку філософа, головним пунктом всієї проблеми свободи [5, 33]. Людина є “морально свідомою”, тобто відповідальною за свої гріхи. С.О. Левицький нагадує: Августин вчив, що людина до гріхопадіння мала здатність вільного вибору – вона могла не грішити. Але в акті гріхопадіння ця свобода була втрачена. У грішному своєму стані людина не може не грішити, і врятуватися може лише благодаттю Божою. На думку С.О. Левицького, розв'язати суперечності між свободою людини і всемогутністю Бога можна лише одним шляхом: визнанням того, що Бог створив людину вільною істотою, відносно незалежною від Нього. Як вважає філософ, істинне значення думки: “Бог створив людину вільною” не можна зрозуміти тільки раціонально, оскільки в ній перехрещуються надраціональне (Абсолют) та ірраціональне (свобода, адже вона мислиться у зв'язку з небуттям, а його неможливо мислити, хоча останнє представляється спірним). Проте “у проекції на площину розуму” ця думка означає, що всемогутній Бог вільно обмежив свою всемогутність (і всезнання), бо схотів створити свободу, а над нею не можна володарювати, не вбивши її. Бог схотів, щоб свобода вільно визнала Його владу, але не як свою поразку, а у значенні визнання Його абсолютної ціннісної переваги [5, 40]. Тому Він наділив вільну людську істоту здатністю не лише ухвалювати рішення, а й створювати нові якості у світі та в самій собі. Не зважаючи на те, що творчість людини має відносний характер порівняно з творчістю Бога, вона містить у собі елемент абсолютності.

Філософ стверджує (і тут йому можна заперечувати), що будь-який вияв свободи є творчістю, тобто створенням чогось нового в бутті. Він вважає, що руйнування існуючого також є створенням нової реальності. Будь-яка творчість відбувається у часі. Однак Бог є понад часом. Боже всезнання має характер не передбачення (бачення майбутнього з минулого), а провидіння. Як сказав Августин, Божественне бачення є баченням у вічному теперішньому часі. Всемогутність Бога і свобода людини є примиренними лише за умов, що Бог погодився обмежити свою всемогутність заради створення вільних істот, вважає С.О. Левицький. Звідси філософ доходить висновку, що Бог мав вільно обмежити і своє всезнання. Антиномія всемогутності і свободи, як вважає С.О. Левицький, лишається нерозв'язною раціонально: “Всі спроби зняти цю антиномію шляхом заперечення одного з його положень... призводять до кошмару визначення або до трагедії неприкаяної свободи” [5, 44]. Затвердження свободи без всемогутності лишає нерозв'язаною загадку виникнення самої свободи. При цьому буття самодостатнього Бога не вимагає свободи як своєї умови. Теологічний детермінізм призводить до кальвінізму – вчення про вічне визначення. Бог при цьому, на думку С.О. Левицького, перетворюється на чудовисько, що не зважає на імперативи Добра. А якщо все приречено, то немає жодної вини у ваді і заслуги в чесноті.

Абсолютна свобода, яка є можливістю всього, властива лише абсолютній істоті – Богу. Окреме буття індивідуально обмежене (собою, своїми можливостями), і свобода може бути йому властивою лише в обмежених, індивідуальних межах. До цих слів С.О. Левицького можна було б додати, що окреме буття обмежене не лише, так би мовити, зсередини (тобто собою), а й ззовні (тобто рештою світу). Антропологічна межа – це, водночас, і внутрішня, і зовнішня межа. Є ще одна проблема – проблема можливості самоусвідомлення: для цього, пише С.О. Левицький, нам треба вийти за власні межі, припинити бути собою. Слід уточнити – “припинити бути застиглим, таким, що не розвивається”. Досвід постійної самосвідомості, самопізнання спонукає людину до подолання, до трансформації своїх меж, до творчого саморозвитку. Всі ці проблеми, позначені філософом, не заважають нам мати уявлення про власне “я”. Як стверджує С.О. Левицький, самосвідомість суб'єкта й є самосвідомістю свободи. Точніше, і з цим можна погодитися, корінь ідеї свободи – в самосвідомості “я”, в усвідомленні його відмінності від світу об'єктів. Буття, пише С.О. Левицький, вільне настільки, наскільки воно може бути іншим, оскільки в ньому є небуття. Можливо, краще сказати “оскільки воно не завершено”. Свобода дає можливість небуттю стати буттям і навпаки. Істинна свобода не означає знаходження в невизначеності, а нерозривно пов'язана з різнобічною творчою активністю.

З точки зору філософа ідея свободи, якщо її правильно усвідомити, вимагає ідеї необхідності як своєї природної противаги [5, 140]. Однак ця необхідність має бути обмеженою певною низькою сферою буття – бо інакше необхідність поглинула б свободу. Поняття “свободи” вимагає поняття “матеріалу”, знання законів цього матеріалу, сфери спрямування творчої активності, що протистоїть свободі. Між поняттями “свободи” і “необхідності” існує діалектичний взаємозв'язок. Істинна свобода, вважає філософ, не є безвідповідальною грою неповторними можливостями, а їхнім здійсненням, обтяженим відповідальністю певних знань. У світі, в якому все виникало б і зникало без жодної закономірності, вільний дух не міг би втілюватися, оскільки не міг би враховувати матеріал свого втілення. Діяльнісно здійснювана свобода припускає можливість вільного вибору між двома або більше можливостями. Однак справжня свобода означає щось більше, ніж тільки вибір, твердить С.О. Левицький. Вона означає творче шукання нових шляхів і можливостей. Сама наявність готових шляхів, між якими потрібно вибирати, майже зумовлює вибір. Свобода завжди (на нашу думку, аж ніяк не завжди) є вихід із кола існуючого, прорив до нового, бачення і реалізація нових цінностей [5, 147]. Чим вільнішою є наша воля, тим менше нам доводиться мати справу з муками вибору. Тоді свобода самого хотіння робить зайвою необхідність вибирати.

С.О. Левицький розглядає також дуже важливий етичний аспект свободи (при цьому теж інколи висловлюючи суперечливі думки). Важко з ним не погодитися, коли він відзначає, що безпосереднє відношення до абсолютних цінностей може мати лише вільна істота. Він вважає, що особистість, яка перебуває під владою власної підсвідомості, безособових потягів, спрямованих на цінності самозбереження, на чуттєву насолоду і суб'єктивне самоствердження, не є повноцінною особистістю [5, 194]. Можна зауважити, що вона взагалі ще не є особистістю. Однак філософ зауважує, що особистість не може бути цілком детермінованою і суспільством, хоча обов'язком останнього є служіння особистості, а обов'язком особистості – солідаризація із суспільством, в якому вона живе. При цьому залучення особистості у соціальні співтовариства є етично виправданим і необхідним, оскільки це є школою жертвності і служіння, які є потрібними для виховання моральної особистості (тим самим С.О. Левицький солідаризується з поглядами М.О. Бердяєва щодо проблеми взаємозв'язку особистості та суспільства). Невірно, що сутність особистості полягає у свободі від будь-якої детермінації. Філософ справедливо, на нашу думку, підкреслює: якщо розуміти свободу виключно в негативному значенні – як свободу від

детермінованості взагалі, то жодне окреме буття не може бути вільним вже через свою зумовленість попереднім перебігом подій і світовим цілим. Тоді можна визнавати лише свободу відносну, за якою, на думку філософа, завжди приховується абсолютне заперечення свободи. Водночас, С.О. Левицький називає негативну свободу свавіллям, пише, що вона є не визначеною раціонально. Можна приєднатися до його думки про те, що абсолютизація негативної свободи означала б знищення моральної свободи особистості, робила б її рабиною свавілля. Під позитивною свободою філософ розуміє свободу від будь-якої реальної детермінації заради служіння надособистісним цінностям істини, добра, краси. Служіння щирого, справді вільного, не автоматичного, бо інакше найвище Добро перестало б бути таким. Йдеться саме про служіння найвищим цінностям, а не про детермінацію ними, оскільки останнє виключало б етичну цінність служіння. Люди не є вільними у причинних детермінаціях, проте можуть використовувати їх заради власних цілей, здатні обирати між різними засобами здійснення однієї й тієї самої мети.

У позитивній свободі зберігається й негативний момент – можливість бути іншим, змінюватися, спираючись при цьому, проте, на найвищі цінності, насамперед, етичні. Тут особистість не обмежена своїми природними потягами, відчуттям громадськості, або, як висловлюється С.О. Левицький, “рефлексом суспільних відносин”. Визначаючим для особистості виявляється надприродне, надособистісне духовне начало, яке є цінним як таке. Дух від самого початку є вільним. Маємо таку діалектику: позитивна свобода здійснюється через можливість свободи негативної. У позитивній свободі свавілля “знімається”, перетворюється. Свавілля – це ірраціональне коріння свободи. Свобода за своєю сутністю онтологічно передреде здійснюваним вільно актам, бо вона передреде своїм виявам і буттю. У цьому значенні свобода є не буттям, а “безосновною основою буття”. Буття є вільним лише тому, що воно може бути іншим, тобто оскільки воно не цілком є. Відзначимо, що філософ розрізняє поняття буття і суцього. Суцце для нього, як і для В.С. Соловйова, не є буттям, воно не є також і небуттям. Вслід за В.С. Соловйовим, С.О. Левицький стверджує, що суцце – це потужність і творча сила всякого буття. Воно є субстанцією всього, зокрема і нас самих. Буття – лише поверхня, під якою приховується істинно-суцце. Стихія буття завжди є уречевленою, об’єктивованою, детермінованою. А суцце завжди є суб’єктивним і необ’єктивованим, об’єктивування перетворює його на буття. Це перетворення означає обмеження кола можливостей конкретним змістом.

Свобода є основою творчої діяльності. С.О. Левицький називає її живою метафізикою творчості. Будь-яка творчість завжди є втіленням, що передбачає як задум (вищий план буття, логіку дії), так і той матеріал, в якому цей задум втілений (низький план буття). Будь-яке здійснення свободи є її вступом на шлях детермінації. Тому воно може здаватися також її збідненням і, гранично, навіть її запереченням, оскільки сам акт вибору вже обмежує і зобов’язує того, хто вибрав. Проте, підкреслює філософ, це не так, актом вибору суб’єкт не відміняє свободу, а її реалізує, беручи на себе всю відповідальність. У самому виборі виявляється природа і того, хто обирає, і того, що є обраним. Реалізація свободи є виходом із суб’єктної замкнутості. Свобода, що є позитивно усвідомленою, є не відсутністю детермінації, а її повнотою. Так звані страждання творчості з’являються внаслідок болісної боротьби творчого духу із сліпою інерцією матеріалу, в якому і через який виявляється дух. Творчий успіх означає виникнення вищого творчого натхнення, при якому втілюється дух і перетворюється матерія. Звичайно, в процесі втілення первинний задум блідне, а результат іноді абсолютно розчаровує. Всяке буття починається в передсвідомій непросвітленій свободі хаосу, яка здатна народжувати, а цілком реалізує себе у кінцевій просвітленій свободі духу.

С.О. Левицький підкреслює, що свобода не є початковим пунктом розвитку людства – вона скоріше є тонким і крихким плодом культури [5, 311]. Анархія несе із

собою не свободу, а дике свавілля хижих індивідів і демагогізованих мас [5, 311]. Об'єктивне значення існування правової держави полягає в охороні свободи громадян. Звільненням від тиранії та експлуатації не закінчується, а тільки починається тривалий шлях свободи, оскільки зовнішнього визволення є замало. Необхідним є подолання спокус, що приховані у свободі і загрожують їй зсередини, перетворення темної, ірраціональної свободи свавілля на світлоносну свободу духу. Важливим є подолання відчуття свободи як порожнечі, що потребує заповнення, але яка заповнює себе зазвичай хибним змістом. Є важливим узгодження моєї особистісної свободи із свободою моїх близьких і далеких. Важливим є також подолання ідололатрії свободи, під маскою якої прихована одержимість гординою або втеча у безвідповідальність [5, 311]. С.О. Левицький стверджує, що свобода не може бути самодостатньою метою людського існування. Вона не має самодостатнього змісту, і в ній самій є вказівка на потребу використання її для цінностей вищих, ніж вона сама. Демократичний правовий устрій, що надає особистості максимум свобод, тим самим надає їй можливість самій будувати свою долю. Проте, як відзначає філософ, більшість людей розуміє свободу в негативному значенні, без творчого її використання, і занурюється у стандартне “модернізоване міщанство”, впадає в рабство власної обмеженості, веде нецікаве і беззмістовне життя обивателя. Ці рядки філософа дуже актуальні й сьогодні.

С.О. Левицький, розглядаючи проблему свободи, не лишив поза увагою оригінальне вчення М.О. Бердяєва, для якого свобода була найважливішим поняттям, основною внутрішньою ознакою кожної істоти, створеної за образом і подобою Божою, ознакою, в якій втілено абсолютну досконалість плану творіння [3, 138]. Через аналіз думок М.О. Бердяєва С.О. Левицьким можна краще усвідомити погляди останнього. Хоча С.О. Левицький критикує вчення М.О. Бердяєва за те, що воно страждає на “ідололатрію свободи”, він пише, що воно являє собою невдалу спробу примирення моралі творчого дерзання з християнством; в обох філософів можна знайти спільні ідеї, які стосуються, насамперед, питання про зв'язок свободи і творчості, свободи як вибору можливостей, свободи як “безосновної основи буття”, як внутрішньої творчої енергії людини. У світі, на думку М.О. Бердяєва, діють три принципи: Промисл, тобто надсвітловий Бог; свобода, тобто людський дух; доля, фатум, тобто природа, що осіла, затверділа з меонічної, темної свободи. Взаємодія цих трьох принципів і створює всю складність світового й людського життя (а водночас, і складність розуміння своєрідного тлумачення свободи філософом) [2, 65–66]. Бог-творець створив людину за Своїм образом та подобою, тобто творцем, і закликав її до вільної творчості, а не до формальної покори своїй силі. Як стверджує М.О. Бердяєв, творчість, тобто перехід небуття в буття, за метафізичною своєю природою є завжди творчістю “з нічого”, тобто з меонічної первинної свободи, свободи ніщо, яка передує самому світоутворенню. Цей елемент свободи, що занурюється в добуттєву безодню, є в кожному творчому акті людини [2, 67]. С.О. Левицький, натомість, вважає, що зводити свободу до рангу пра-абсолюту означає позбавити свободу онтологічного фундаменту, обожнювати всяку творчість, явити надморалізм (тобто стати “по той бік добра і зла”) і обожнювання Ніщо [5, 309–310]. М.О. Бердяєв пише про те, що для людини творчість не може бути лише творчістю “з нічого”, вона передбачає використання матеріалу. Схожі думки можна знайти і в С.О. Левицького. М.О. Бердяєв підкреслює: в творчості є елемент творіння “з нічого”, а саме – з власного вільного бажання творити, створювати те, чого раніше не було. Свобода не є свавіллям, тобто свободою негативною (наприклад, як свобода в гріхопадінні, коли творіння, через властиву йому свободу обрання шляху, відпало від Творця). Свобода не створена і не детермінована Богом-творцем; вона, за М.О. Бердяєвим, вкорінена в Ніщо, з якого Бог створив світ, вона первинна і не має начала. Таким чином, з Бога знімається відповідальність за свободу, що породила зло [2, 57]. Визначення свободи як вибору можливості, на думку М.О. Бердяєва, є лише формальним її визначенням. І для С.О. Левицького свобода також є не лише вибором.

Справжня свобода, за М.О. Бердяєвим, виявляється не тоді, коли людина повинна вибирати, а тоді, коли вона вже зробила вибір. Крім первинної ірраціональної меонічної свободи філософ вирізняє свободу прийняти Бога, тобто раціональну свободу, маючи на увазі під нею свідоме схвалення і підкорення християнським цінностям. З творів М.О. Бердяєва можна зробити висновок про наявність ще однієї свободи, яка пройнята любов'ю Бога – це свобода майбутнього перетворення світу на засадах соборності. Як вважає С.О. Левицький, особистість у розумінні М.О. Бердяєва одержима свободою, замість того, щоб володіти свободою. Безодня первинної, непідвладної Богу свободи є джерелом зла і будь-якої творчості. Вторинна свобода, про яку пише М.О. Бердяєв, захищає людину від спокус зла, однак призводить, на думку С.О. Левицького, до примусових чеснот. А в такому добрі мало добра, оскільки воно втрачає духовність. Насильствено-примусове добро стає інквізиційним і діалектично перетворюється на джерело нового зла. Поділяючи побоювання С.О. Левицького щодо шляхів примусового добра як такого, важко погодитися з ним стосовно розуміння ним сутності другої свободи, про яку пише М.О. Бердяєв. Ніхто не може змусити людину до смирення; віра, за М.О. Бердяєвим, припускає вільний подвиг зречення від примусової влади видимих речей цього світу. Диво воскресіння відкривається лише свободі, воно закрито для примусу. Загальнообов'язковість християнства, як вважає М.О. Бердяєв, полягає лише в тому, щоб кожний поступав неповторно індивідуально [2, 164].

Отже, доходимо висновку, що своїми працями С.О. Левицький зробив гідний внесок у дослідження найважливішої філософської проблеми – проблеми свободи. Його цікаві, однак не безперечні міркування спонукають до подальшого вивчення цієї теми і взагалі творчого доробку вченого. Філософ докладно проаналізував онтологію свободи, не лишивши поза увагою і етичний аспект проблеми свободи, показав власне розуміння глибокого зв'язку свободи і творчості. Викликає інтерес філософське обґрунтування С.О. Левицьким тези про те, що свобода безпосередньо виявляється, насамперед, у творчості. Вона є умовою можливості творчої діяльності, в якій проявляється постійний саморозвиток особистості та здійснення її неповторних можливостей.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Абушенко В.Л.* Левицкий С.А. // Новейший философский словарь. – Мн., 2003.
2. *Бердяев Н.А.* Опыт парадоксальной этики. – М., Харьков, 2003.
3. *Бердяев Н.А.* Философия свободы. Смысл творчества. – М., 1989.
4. *Зеньковский В.В.* История русской философии: В 2-х тт. – Р.н/Д., 1999. – Т. 2.
5. *Левицкий С.А.* Трагедия свободы. – М., 1995.
6. *Лосский Н.О.* История русской философии. – М., 1991.